

RELIGIOZNI ELEMENTI U DIPLOMATIČKIM IZVORIMA STARE HRVATSKE (2)

Na koncu dodajmo, da se ispred imena toga Martina egzaminatora u Pagu (89) i Anastazija, kraljevskoga kancelara u Ninu (74), nalazi nacrtan obični križić.

Svrha je ovoga naslova istaknuti, da su sastavljači isprava pripadali duhovnom staležu. Iako su oni pisali na molbu stranke (*rogati*) ili na zahtjev (*iussu*) svojega starješine, oni su kao duhovnici oblačili pravne službene sastavke u duhovno odijelo te upravo stoga bili auktori mnogobrojnih religioznih izraza, sentencija i drugih vjerskih elemenata, od kojih smo neke dosada naveli, a koje ćemo i dalje sve do kraja ove radnje registrirati u diplomatskim izvorima stare Hrvatske.

Praksa, da se za skriptore (koji se od XII stoljeća najčešće potpisuju imenom *notarius*) uzimlju članovi duhovnoga staleža, nastavlja se i poslije propasti hrvatske samostalnosti.²

Crkve

A — Iz naših dokumenata do konca XI stoljeća doznajemo za preko šezdeset crkava u Hrvatskoj. Ovdje ćemo ih kušati nabrojiti svrstane u tri skupine: katedralne, samostanske i ostale. Za one, koje budemo mogli identificirati, kazat ćemo, je li što od njih ostalo do danas.

a) Samo trima katedralnim crkvama označen je titular: splitskoj, zadarskoj i hrvatskoj.

Splitska katedrala dolazi pod više imena. U Trpimirovoj darovnici 852. godine kao *coenobium sanctorum martyrum Domni et Anastasii, Cosmae et Damiani* (4), a u Mutimirovoj potvrdi spomenute darovnice 892. godine *ecclesia Domni et Anastasii beatorum martyrum* (15). Ali u

² U XII stoljeću samo za dvije ili tri isprave (SMIČIKLAS, n. dj. II str. 21, 40, 47) ne znamo, je li i njihov *notarius* ili *scriba* bio klerik.

jednoj i drugoj kneževskoj povelji ista crkva dolazi i pod imenom samoga sv. Duje (*ecclesia beati Domnii*, 5, i *sancti Domnii*, 16), pod kojim se ona kasnije redovito spominje (77, 78, 113, 117, 127, 147). To je sadašnja splitska katedrala u Dioklecijanovu mauzoleju.¹

Današnje ime zadarske katedrale dokumentacija utvrđuje prvi put 918. godine u oporuci gradskoga priora Andrije riječima *in sancta Anastasia* (18). Pod tim imenom dolazi ona još dva puta. Prvi put 1036. godine u izrazu *in episcopii domum sancte Anastasie* (43) i drugi put iste godine u izražaju *in sancte Anastasie autem ecclesia episcopalem apicem Andreas venerandus gerebat* (44). Ovu crkvu porušili su križari 1202. godine.²

Za katedralu hrvatske biskupije i njezin titulus doznajemo iz darovnice kralja Zvonimira, kojom je 1076. godine obdario splitski samostan Sv. Benedikta na dan njezine svečane posvete, *in sollemnitate consecrationis ecclesie nostri episcopatus, sancte Marie vocabulo* (112—113). Naši se historičari ne slažu, gdje se ta katedrala nalazila u vrijeme hrvatske samostalnosti.³

U diplomatskim izvorima kod nas pisanim susrećemo još šest biskupija i njihove biskupe. Te su biskupije, ako ih brojimo od sjevera prema jugu: krčka (33...), rapska (22...), osorska (34...), ninska (59...), biogradska (51...) i trogirska (63...). Sve su one imale biskupske crkve ili katedrale, ali im naši dokumenti ne donose titulare.

b) Mnogo veći je broj samostanskih crkava. U jednim su bila sijela opatija, dok su druge bile njihovo vlasništvo. Jednih i drugih možemo nabrojiti preko trideset. Kušat ćemo ih registrirati prema samostanima, kojima su pripadale.

Najstariji dokumentirani samostan osnovao je knez Trpimir 852. godine. Odmah se pobrinuo kako će *monasterii ecclesiae aliquid utensilibus praeparare*. Ta je *ecclesia* u obliku jednobrodne bazilike otkrivena u Rižinicama nad Solinom, ali ne znamo sigurno, kome je bila posvećena.⁴

Samostan s najvećim brojem crkava bio je Sv. Krševan u Zaštru. Zadarski prior Andrija 918. godine ostavio je legate *in sancto Chrisogono*, crkvi što ju je sagradio skupa s patricijem Fuskulom (18—19, 20). Od te crkve, koja se često spominje, sačuvalo se samo nekoliko arhitektonskih fragmenata, jer je na njezinu mjestu 1175. godine podignuta sadašnja istoimena crkva.⁵ — Helenica, sestra bana Godimira, 1029. godine svjedoči, da je dala Sv. Krševanu *in loco Obrovizo ... ecclesiam ad honorem beati martiris Chrisogoni iuxta ecclesiam, que ibidem sita est in honore beati Petri apostoli* (38). — Zadarski biskup Prestancije i njegov brat, zadarski prior Majo de Columna, sagradili su početkom X stoljeća *ecclesiam ad honorem beati archangeli Michaelis ... in insula ... Posti-*

¹ BULIĆ FR. — KARAMAN LJ., *Palača cara Dioklecijana u Splitu*, 190—191 — Zagreb 1927.

² BIANCHI CARLO FEDERICO, *Zara cristiana I*, 89—90 — Zara 1877.

³ GUNJAČA STIPE, *O položaju kninske katedrale* (Starohrvatska prosvjeta III serija svezak 1, str. 38—86 — Zagreb 1949).

⁴ OSTOJIC, n. dj. II, str. 299—304.

⁵ OSTOJIC, n. dj. II, str. 53.

mana i predali je samostanu Sv. Krševana, da ona bude njegova *cella*, tj. podružnica (71, 176). Ta je crkva poslije bila posvećena i dok se nije počela rušiti, služila kao župska župi Nevidanima na otoku Pašmanu.⁶ — Koncem X stoljeća darovano je Sv. Krševanu lovište riba *in Silago in valle maiori sancti Victoris* (25, 123). Uvala je dobila ime po crkvi Sv. Viktora, koje su ruševine otkrivene na brdu Citoriju u uvali Telašćici na južnom dijelu Dugog Otoka.⁷ — Ban Stjepan sa svojom ženom sagradio je *ecclesiam ad honorem sancti Nicolai confessoris Christi et sancti Petri apostoli et sancti Stephani pontificis et beati Dimitri martiris et magni Chrisogoni martiris nec non et beate dei genitricis Marie atque omnium sanctorum Christi* te ju 1042. godine predao Sv. Krševanu za celu (46). Crkva se nalazila na sjeverozapadnoj strani Zadra blizu današnjega samostana Sv. Frane.⁸ Skupa s crkvom Sv. Nikole ban je darovao Sv. Krševanu i crkvu Sv. Petra, po svoj prilici u selu Diklu blizu Zadra. — Sredinom XI stoljeća od Grubine je bila darovana Sv. Krševanu *cella in honorem sancti Johannis fundata ac posita in insula que dicitur Silago* (59, 99). Ruševine ove crkve otkopane su na Stivanjskom polju kod već spomenute luke Telašćice na Dugom Otoku.⁹ — Napokon, Sv. Krševanu još je pripadala *in campo Laucarani ... ecclesia Sancti Laurentii* (101). To je bila crkva Sv. Lovre u Lukoranu.¹⁰

Dakon Petar oko 1020. godine ispustio je *breve donationis in monasterio sancti Stephani protomartiris* kod Splita (36). Ovo je najstariji spomen sustjepanske opatije, a implicate i njegove prve samostanske crkve, od koje ne znamo, da li se išta sačuvalo. — Splitski nadbiskup Lovre 1085. godine ustupio je ovom samostanu crkvu *sancti Michaelis, que ad muros civitatis et ad littus maris posita est* (141). Crkva je srušena 1890. godine.¹¹ — Splitski pak nadbiskup Pavao sagradio je početkom XI stoljeća na Poljudu blizu Splita *ecclesiam ad honorem sancte Marie de Paludo* (39). Oko 1060. godine dospjela je ta crkva u vlasnost splitske opatije Sv. Stjepana (61—62). Od prvotne poljudske crkve ostalo je samo nekoliko arhitektonskih i uresnih ulomaka.¹²

Ivan Grlić, monah iz Splita, izjavio je 1050. godine: *laboravi et dedici ecclesiam sancti Silvestri pape in insula que vocatur Busi* (A). Do te crkve bila je najprije *cella* opatije na talijanskom otočju Tremitima, a poslije nezavisni domaći samostan Sv. Silvestra. Na Biševu se još vide ostaci one prvotne crkve.¹³

S pomoću kralja Krešimira monasi su oko 1059. godine podigli samostan i crkvu Sv. Ivana Evanđelista u Biogradu na Moru (51). Danas se

⁶ BIANCHI, n. dj. II, str. 122—123 — Zara 1879.

⁷ PETRICIOLI IVAN, *Spomenici iz ranog srednjeg vijeka na Dugom otoku* (Starohrvatska prosvjeta ser. III sv. 3, str. 56—60 — Zagreb 1954).

⁸ BIANCHI, n. dj. I, str. 401—403.

⁹ PETRICIOLI, n. mj.

¹⁰ BIANCHI, n. dj. II, str. 94.

¹¹ BULIĆ-KARAMAN, n. dj., str. 243.

¹² OSTOJIC, n. dj. II, str. 328—330.

¹³ NOVAK G., *Otok Vis u srednjem vijeku* (Starohrvatska prosvjeta ser. III sv. 3, str. 106).

ne zna sa sigurnošću, gdje se ona crkva nalazila.¹⁴ — Tom samostanu je monah Crnić 1076. godine ustupio *ecclesiam sancti Michaelis in Mirani* (109). To je crkva Sv. Mihovila u Miranju.¹⁵

Rabljeni su 1059. godine ustupili *ecclesiam, que est edificata in nomine beati Petri apostolorum principis* i *aliam ecclesiam sancti Cypriani vocabulo conditam*, da se na njihovu otoku osnuje benediktinski samostan (57). Trobrodna ranoromanička crkva sačuvana je do danas i služi kao župska crkva u Supetarskoj Drazi.¹⁶

Od oko 1060. godine počinju se spominjati *monache* i *monasterium sancti Thome apostoli* (60, 64), koji je bio u Biogradu na Moru. Tom samostanu je kralj Krešimir 1069. godine udijelio kraljevsku slobodu (74—75). Danas se ne može sigurno kazati, na kojemu se mjestu dizala crkva ovoga samostana.¹⁷

Splitski nadbiskup Lovre osnovao je 1060/61. godine ženski samostan do crkve, *que ad honorem sancti Benedicti constructa fuerat* (76). Tom samostanu je pripojena i crkva, koja je bila *quondam ad honorem sancte dei genitricis et virginis Marie constructa* (77). Od crkve Sv. Benedikta sačuvani su temelji, a od one Sv. Marije nađen je natpis s pleternim uresom.¹⁸

Godine 1064. osnovan je u Trogiru ženski samostan do crkve Sv. Dujma (63—64). Od nje je sačuvano samo par stupova i nekoliko kapitela.¹⁹

Godine 1066. uredila je u Zadru Čika samostan, pošto, kako reče, monasi Sv. Krševana *donaverunt michi ecclesiolam sancte Marie minoris* (66). Ta je crkva bila posvećena oko 1091. godine (157). Sadašnja samostanska crkva Sv. Marije u Zadru na mjestu je stare. — Petar, sin Semimitov, oko 1070—1072. godine darovao je samostanu Sv. Marije u Zadru *ecclesiam, que est in Bravizo dedicata in honore sanctorum apostolorum Petri et Pauli* (94). Vijest se odnosi na crkvu Sv. Petra u Obrovcu deset kilometara jugoistočno od Zadra.²⁰

U Zadru je postojao i ženski samostan Sv. Platona. Crkva toga imena navodi se 1070. godine kao međašnjica neke zemlje Sv. Krševana u Čeprijanu (84). Poslije je pretvorena u sakristiju nove crkve Sv. Dominika.²¹

Prema sumnjivom dokumentu datiranom 1071. godine Pažani su darovali *monasterio sancti Michaelis de Sansicovo* svoj *monasterium sancti Petri de Neumis insulis* (89). Od crkve Sv. Mihovila na Susku ostalo je samo par arhitektonskih ulomaka, a od crkve Sv. Petra, koja je pripa-

¹⁴ OSTOJIĆ, n. dj. II, str. 218—220.

¹⁵ OSTOJIĆ, n. dj. II, str. 217—219.

¹⁶ OSTOJIĆ, n. dj. II, str. 120, 125.

¹⁷ OSTOJIĆ, n. dj. II, str. 240—241.

¹⁸ OSTOJIĆ, n. dj. II, str. 354, 360, 365.

¹⁹ OSTOJIĆ, n. dj. II, str. 282, 286.

²⁰ KLARIĆ M., *Obrovac sredovječnih listina* (Vjesnik hrv. arheol. dr. N. S. XVI, str. 15—56 — Zagreb).

²¹ BIANCHI, n. dj. I. str. 416.

dala samostanu na Sv. Petru-Iloviku, vide se ostaci ruševina jednobrod-noga oratorija.²²

Splićanin Petar, sin Crnoga, sagradio je *circa ecclesiam sancti Step-hani* crkvu u čast Sv. Petra apostola *in loco, qui dicitur Sello*. Do nje je uredio samostan i dao ju je posvetiti 1080. godine (127). Crkva Sv. Stje-pana još postoji u Poljičkim Jesenicama, dok se nad ruševinama opatij-ske crkve Sv. Petra diže privatna kuća.²³

Kralj Zvonimir darovao je 1076. godine Apostolskoj Stolici *sancti Gregorii monasterium, cui Vrana est vocabulum* (104, 105). Ne zna se, gdje je zapravo bio ni samostan ni njegova crkva.²⁴

Od 1069. do 1087. godine više puta se spominju opati, monasi i sa-mostan Sv. Bartula Apostola (74, 102, 113, 117, 118, 119, 132, 135, 145). Taj samostan je najvjerojatnije bio do ruševina crkve Sv. Bartula na Kapitolu kod Knina.²⁵

Godine 1078. sastavljena je darovnica kneza Stjepana, kasnijega kralja Stjepana II, u korist sustjepanskoga samostana kod Splita u pri-sustvu *Ursonis, abbatis sancti Moysis* (119—120). Trobrodna bazilika ono-ga Sv. Mojsija otkrivena je na položaju Šuplje crkve u Solinu blizu rije-ke Jadrana.²⁶

Među učesnicima pokrajinske crkvene sinode održane u Zadru 1095. godine bio je i Petrus, *abbas monasterii sancti Nicolai* (159). Iz toga za-ključujemo, da je negdje (u Šibeniku?) postojala opatijska crkva Sv. Nikole.

c) Još susrećemo barem dvadeset i šest ostalih crkava, od kojih je dobar broj u ispravama nuzgredno spomenut.

Hrvatski knez Mislav darovao je oko 839. godine neke zemlje *ecclē-siae beati Georgii in loco, qui dicitur Putalo* (3, 4). Ta se crkva dizala na području Kaštel-Sučurca kod novije crkve istoga imena.²⁷

Mutimirov privilegij splitskoj crkvi dan je 892. godine *in Biaci ante fores ecclesiae sanctae Marthae martyris* (15). Ruševine Sv. Marte otkrio je Bulić na podnožju Sv. Nofra na granici trogirskoga i donjokaštelan-skoga polja.²⁸

U oporuci zadarskoga priora Andrije 918. godine osim već spome-nutoga Sv. Krševana navode se još četiri zadarske crkve ovako: *domum iuxta sancto Laurentio, vineam de Sancto Johanne, in sancto Petro i in sancto Thoma* (17, 18). *Ecclesiam sancti Thome apostoli* spominje i jedna darovnica u korist Sv. Krševana 1036. godine (43). Crkva Sv. Lovre bila je na gradskom trgu, ona Sv. Tome kod pomorskog arsenala, Sv. Ivana

²² OSTOJIĆ, n. dj. II, str. 161, 165, 166—167.

²³ BULIĆ u *Bullettino di archeologia e storia dalmata 1917—1919*, str. 101—104.

²⁴ OSTOJIĆ, n. dj. II, str. 239.

²⁵ OSTOJIĆ, n. dj. II, str. 534—535.

²⁶ KARAMAN LJUBO, *Otkriće kraljevskog samostana XI vijeka sv. Mojsija u »Šupljoj Crkvi« u Solinu* — Split 1931.

²⁷ OSTOJIĆ, n. dj. II, str. 351.

²⁸ BULIĆ F. — KATIĆ L., *Stopama hrvatskih narodnih vladara*, str. 82 — Zagreb (bez godine).

blizu grada, a crkva Sv. Petra još postoji pod imenom Sv. Petra Staroga.²⁹

Splitski nadbiskup Pavao 1030. godine u oporuci spominje *sanctam Mariam de Mesabra* (39).

Kralj Krešimir 1070. godine odredio je, da se rapska biskupija proteže *usque ad flumen Coprive et ecclesiam sancti Georgii in Rawna* (88). Ta crkva još i danas postoji u groblju jeseničke župe pod Velebitom.³⁰

Kralj Slavac, kako datira Rački, sudio je 1074. godine *in ecclesia beati Petri, que sita est in Olmisi* (99, 129). I ta crkva je dobro sačuvana u Priku kod Omiša i još služi kultu.³¹

Kralj Zvonimir okrunjen je 1076. godine *in salonitana basilica sancti Petri* (103). Lako bi moglo biti, da je to solinska crkva Sv. Mojsija, koja se vjerojatno zvala i Sv. Petra.³²

U kartularu Sv. Petra u Selu spominju se ove crkve: *sancti Maximi* (133), *sancti Martini que est sita in monte grasso* (133), *sancta Maria que vocatur Nacle* (133), *a sancto Ysydoro* i *a sancto Casiano* (177). To su Sumaksim na mosorskoj kosi, Sv. Martin na Mutograsu, Sv. Marija u Naklicama te Sućidar i Sukoišan kod Splitsa.

Izvaci iz isprava o samostanskim akvizicijama u registru Sv. Ivana Evandelista u Biogradu na Moru, u razmaku od 1059. do 1085. godine, spominju *ecclesiam sancti Alexandri in valle Pagnana* (168), *sancti Clementis* (169), *sancti Georgii* (169), *sanctorum Cosme et Damiani* (170, 171) i *sanctam Mariam in Kutuno* (174).

Splitski prior Petar, vjerojatno koncem XI stoljeća, ostavio je *in ecclesia sancti Johannis* neku zemlju *sancti Thomae apostoli* i naredio, da se obdari *ecclesia sancti Johannis in Brača* (B). Prva crkva zvala se punim imenim *Sancti Johannis de (ili in) Fonte*, jer je to bila splitska krstionica. Druga je crkva Sv. Tome u kriпти prve, a treća je Sv. Ivana u Sutivanu na Braču.³³ Prve dvije bile su u Jupitrovu hramu, koji još postoji, a od treće otkopani su temelji iz starokršćanskoga vremena.

Rački drži, da su indirektno utvrđene župske crkve u onim mjestima, iz kojih su spomenuti svećenici, npr. *Radanech presbitero de Sichova et quodam presbitero de Jagadeva* (164), *presbitero de Nassericha Radičai* (167).³⁴ Međutim, svi ti svećenici nisu morali ondje biti župnici, mogli su biti samo rodom iz onih mjesta. U istom naime dokumentu ili u istom zborniku na taj način označeno je rodno mjesto nekih svjetovnjaka, npr. *Slavinna de Cerani* (164), *Drago de Castrica* (167).

B — Ako promotrimo titulare crkava, što smo ih ovdje naveli iz naših diplomatskih izvora, nalazimo, da ih je najveći broj (po sedam) bio posvećen Majci Božjoj i svetomu Petru. Majci Božjoj zato, što se ona

²⁹ BIANCHI, n. dj. I, str. 380—382, 447, 460—461.

³⁰ KLARIĆ M. u Životu s Crkvom 1939, str. 102 — Hvar.

³¹ BULIĆ FR. — KARAMAN LJ., *Crkvice sv. Petra u Priku kod Omiša* (Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku XLVI, str. 10—40 — Split 1923).

³² OSTOJIĆ, n. dj. II, str. 308—309.

³³ STIPIŠIĆ u n. dj., str. 179.

³⁴ RAČKI FR., *Nutarnje stanje Hrvatske prije XII stoljeća* (Rad Jugosl. akad. LXXIX, str. 161 — Zagreb 1886).

među svim svecima najviše štuje u Crkvi. Svetom pak Petru zato, što je većina crkava toga imena pripadala benediktincima, a benediktinci su uz Bogorodicu vrlo rano najradije stali posvećivati svoje crkve ključaru neba.³⁵

Pet crkava nose imena drugih apostola (Ivana, Bartula i Tome), jer su apostoli u srednjem vijeku bili vrlo mnogo čašćeni kao temelji, na kojima je sazidana kršćanska crkva.

Ime svetog Ivana Krstitelja je najraširenije među kršćanima kao osobno ime, pa su i njemu, što znamo, bile posvećene četiri crkve.

Četiri crkve susrećemo također pod imenom svetoga Mihovila Arhandela. Njegovo se štovanje proširilo po dalmatinskoj Hrvatskoj zbog blizine Monte Gargana u Italiji, gdje je u V stoljeću bilo podignuto najstarije svetište tome vodi nebeske vojske, i kamo su mnogo hodočastili ljudi s našega primorja.

Vrlo star i vrlo raširen kult u našem narodu je svetome Jurju Mučeniku, pa nije čudo, da je do nas iz starohrvatskoga vremena doprla uspomena triju crkava njegova imena.

Na čast svetih đakona i mučenika Stjepana i Lovre, u razdoblju kojim se bavimo, bile su podignute po jedna crkva u Splitu i Zadru te po jedna još na seoskim područjima istih gradova.

Na našoj obali odavna se štuje sveti Nikola kao zaštitnik putnika i pomoraca, pa se zna isto tako za dvije njegove crkve.

Crkve svetoga Martina u Jesenicama i Sv. Marte u Bijaćima zahvaljuju svoja imena franačkoj vladavini kod nas, budući da je kult njihovih titulara došao iz Francuske.

Splitska katedrala, mada je njezin titular Majka Božja na nebo uznesena, dolazi pod imenom sv. Dujma i Anastazija zato, što je narod u njoj častio tjelesne ostatke tih dvaju solinskih mučenika. S vremenom je prevladalo ime samoga svetoga Dujma, jer je on bio smatran prvim biskupom i utemeljiteljem nekada solinske, a kasnije splitske crkve.³⁶ Iz poštovanja prema zaštitniku svoje metropolije i Trogirani su posvetili jednu crkvu svetomu Dujmu.

Slično je i zadarska katedrala u početku bila posvećena svetomu Petru Apostolu. Kada su pak u nju bile smještene moći sv. Anastazije Mučenice donesene s Istoka u Zadar početkom IX stoljeća, dobila je katedrala njezino ime.³⁷

U istom gradu jedna od većih crkava bila je posvećena svetom Krševanu Mučeniku, jer su i njegove kosti bile sredinom VII stoljeća donesene u Zadar iz Grada kod Akvileje.³⁸ S vremenom je svetac postao zaštitnik grada i titular najglasovitijega sredovječnog samostana u našim stranama. Zbog tih razloga sestra bana Godimira sagradila je u čast istoga svetog mučenika jednu crkvu u Obrovcu blizu Zadra.

³⁵ SCHMITZ PHILIBERT, *Histoire de l'ordre de saint Benoît II*, str. 223—224 — Maredsous 1948.

³⁶ THOMAS ARCHIDIACONUS, *Historia Salonitana* (dig. dr Fr. Rački), str. 34—35 — Zagrabiae 1894.

³⁷ BIANCHI, n. dj. I, str. 89.

³⁸ BIANCHI, n. dj. I, str. 297.

Sveti Platon dobio je u zaštitu jedan zaderski samostan, jer je njegov kult kao bizantinskoga opata i reformatora istočnih manastira uveden u Dalmaciju za vrijeme grčke vladavine.³⁹ Na sličan način stekao je jedan solinski samostan sveti Mojsije kao znameniti monah iz Etiopije i istaknuti učitelj monaškoga života.⁴⁰

Još je sačuvalo uspomenu dvanaestak crkava, svaka s drugim nebeskim pokroviteljem. Neke je od njih naš narod častio na širem (Benedikta, Ciprijana, Dimitrija, Grgura, Klementa, Lovru, Silvestra i Stjepana Papu), a druge na užem području (Aleksandra, Izidora, Kasijana, Maksima i Viktora).

Knjige

U nekoliko isprava navode se knjige (*libri*).

A — Najstariji spomen knjiga nalazi se na darovnici, kojom ban Stjepan predaje samostanu Sv. Krševana u Zadru crkvu Sv. Nikole i njezin pokretni inventar, u kojemu je pojedinačno imenovao osamnaest knjiga: *tres libros missales, unum passionario, tres omelie, smaragdum unum, duo antiphonaria, duo manicale, psalteria tria, imnaria duo, brebiarium unum* (46).

Poslije 1060. godine dobiva ženski samostan Sv. Benedikta u Splitu crkvu Sv. Marije *cum terris ac vineis vel libris* (77).

Pažani su 1071. godine predali opatiji na Susku svoj samostan Sv. Petra na Sv. Petru-Iloviku sa svim pripadnostima *et cum X libris ecclesie* (89).

Kralj Zvonimir 1076. godine prigodom krunidbe poklonio je Sv. Stoli samostan Sv. Grgura u Vrani i njegovu riznicu *cum evangeliorum textu de argento* (104, 105).

Nepotpuni izvod u kartularu Sv. Marije u Zadru, što po sudu Viktora Novaka pripada Čikinoj fundacionoj povelji,¹ iza propaloga dijela teksta neposredno nastavlja: *duo ymnaria, unum matutinale* (124). Tim je riječima vjerojatno svršavalo nabranje samostanskih knjiga.

Petar, sin Crnoga, opskrbio je crkvu Sv. Petra u Selu knjigama potrebnim za službu božju (*competentia officia missarum*), a to su: *librum missalem I . . . librum passionum sanctorum I, antiphonarium nocturnale I, psalterium I*. (127).

Sustjepanski samostan blizu Splita dobio je 1085. godine crkvu Sv. Mihovila u Splitu *una cum libris et supellectili ibi existente* (142).

Na kraju kartulara spomenutoga Sv. Petra u Selu nalaze se dva inventara iz konca XI stoljeća.² Prvi je popis samih knjiga na strani 27.

³⁹ FARLATI, n. dj. V, str. 8, 77 — Venetiis 1775.

⁴⁰ *Lexicon für Theologie und Kirche* I, col. 555; VII, col. 345 — Freiburg im Breisgau 1930, 1935.

¹ NOVAK VIKTOR, *Zaderski kartular samostana Svete Marije*, str. 92, 130, 132—134, 242 — Zagreb 1959.

² Knjige jednog i drugog inventara navodimo prema neposrednom čitanju iz sačuvanoga Kartulara u Arhivu Splitskoga kaptola (Nrus 622 Ser. BC).

i glasi: *Incipit nota librorum: in primis misalum, et duos tefenarios nocturnales et alios vernaes, et vitas patrum, et tres omelias, et matitunalem et pasionalem, et unum collectarium, et unum penitentialem, et unum ordo ad visitandum infirmum, et unum textus regule de generibus vel vita monachorum, et unum liminarium, et unum librum pro mortuorum, et salterium, et lectionarium anni circulo, et alium psalterium, et ordo ad penitentiam dandas, et ordo ad monachum faciendum, et librum cum lectionibus dominicis et cum canticis monasticis, et orationalem de pasca usque in sancti Martini, et alium ymnarium, et ordo de dominicis diebus sive cotidianis secundum ordinem sancti Benedicti, et psalterium cum litteris francigenis* (181).

Drugi inventar u Kartularu Sv. Petra u Selu na strani 29. pobraja pokućstvo i knjige. Knjige su ove: *et II missalis, et I omelia de advento, et I omelia de quadragesimalo, et I omelia post parasceven, et I omelia Gregorialis, et I vita patrum, et II antifonariis, et I mattinalo, et III psalteriis, et II imnis, et I canones, et I liber. Et est apud ecclesiam I matitunalum, et I imnus, et I manualum, et I orationalum, et I psalterius, et I regula, et I sermocinalis* (181).

U inventaru knjiga i pokućstva samostana Sv. Benedikta u Splitu, isto tako iz konca XI stoljeća, popisane su ove knjige: *I psalterium de X rom(anatis), et I antiphonarium de VI rom(anatis),³ et III libri pasionali, et II libri de missa, et I manualum, et I librum evangelium de nocte, et I librum de epistola Pauli, et II antiphonaria I de die et I de nocte, et II libri de omelie et prophetarum, et breviarium, et ymnarium, et orationalium, et regula* (182).

Kako vidimo, sve navedene knjige pripadale su benediktinskim samostanima, jedne monaškim, a druge koludričkim. Ni za jednu od tih brojnih knjiga ne možemo kazati da je sačuvana. Doduše, zagrebačka nadbiskupska knjižnica posjeduje kodeks, u kojemu je potpuni *passionale* i jedan dio *libri psalmodiarum*. Kodeks je nastao u Splitu X—XI stoljeća, ali ne znamo, da li se nalazio u kojem od ovdje spomenutih samostanskih popisa.⁴

B — Pokušat ćemo razjasniti, kakav je sadržaj bio tih naših kodeksa.

Antiphonarium ili *antiphonarius* liturgijska je knjiga, koja sadrži za čitavu godinu antifone ili one dijelove molitava, koji su se pjevali u dva kora (DC).⁵ U početku su u jednoj knjizi bile antifone i za misu i za oficij, poslije su antifone za misu sačinjavale *antiphonarium missae*, a one za oficij ili časoslov *antiphonarium officii*. Ovaj zadnji dalje se podijelio

³ Srednja je cijena ovih dviju knjiga po osam zlatnih romanata, a to je srednja cijena raznih zemalja prodanih u ono vrijeme (165, 166, 167, 169, 170, 172, 173), dok je jaki konj bio kupljen za šest (174), a čovjek otkupljen za četrdeset romanata (128). — Romanat je zlatni bizantinski novac obilježen likom cara Romana IV Diogena (1068—1071) (RAČKI, *Nutarnje stanje*, u Radu Jugosl. akad. XCI, str. 92).

⁴ RAČKI dr. FR., *Pismen spomenik iz doba hrvatskoga kralja Kriesimira II*, (Starine Jugosl. akad. VII, str. 47—52 — Zagreb 1875).

⁵ DC je kratica za: DU CANGE, *Glossarium mediae et infimae latinitatis* — Niort 1883—1887.

u *antiphonarium diurnale* za pjevanje dnevnoga i u *antiphonarium nocturnale* za pjevanje noćnoga časoslova (LThCh).⁶ — U našim izvorima utvrđeni su ovi pojmovi i oblici: *antiphonarium* (182), *antiphonaria* (46), *antiphonarius* (181), *II antiphonaria I de die et I de nocte* (182), *antiphonarium nocturnale* (127), *duo tefenarios⁷ nocturnales et alios vernaless* (181).

Breviarium (182), *brebiarium* (46) u ranom srednjem vijeku bila je kratka uputa, kako se imaju obavljati skupne dnevne i noćne molitve, neka vrsta direktorija (LThCh). Naziv *breviarium* polako je prešao na knjigu, u kojoj je časoslov, tj. obvezatna svagdanja molitva podijeljena na određene sate dana i noći.⁹

Collectarium je liturgijska knjiga, u kojoj su u srednjem vijeku bile sabrane, skupa s kapitulima i versikulima, molitve (*collectae*), što su pripadale oficiju. Ta je knjiga bila za oficij otprilike ono, što je sakramentarij bio za misu.¹⁰

Evangeliorum textus de argento (104, 105), vjerojatno je to bio skupoćjeni tekst evanđelja napisan srebrnim slovima na pergameni grimizne boje.¹¹

Imnaria (46), *ymnarium* (181, 182), *ymnaria* (124), *imnus* (181) knjiga je, u kojoj su himni, što se običavaju pjevati u oficiju (DC), raspoređeni po danima u sedmici i svetkovinama crkvene godine (LThCh).

Librum evangelium de nocte (182), u njemu su bili dijelovi evanđelja, što su se čitali u koru na noćnim časovima. Vidjeli smo analogan izraz *antiphonarium de nocte*.

Librum de canticis monasticis (181), knjiga monaških kantika, koji su se mijenjali prema vremenima i svetkovinama (LThCh).

Librum de epistola Pauli (182), po svojoj prilici su to čitanja iz poslanica sv. Pavla.

Lectionarium (pro) anni circulo (181), *librum cum lectionibus dominicis* (181). To su knjige s crkvenim lekcijama ili čitanjima izvađenim iz svetih Otaca. Ti se izvaci zovu *lectiones*, jer se nisu pjevali nego samo čitali na pojedinim dnevnim i noćnim koralnim časovima (DC). Iz one prve knjige čitalo se kroz čitavu godinu, a iz druge u nedjelje.

⁶ LThCh je kratica za: *Lexicon für Theologie und Kirche* — Freiburg im Breisgau 1930—1938.

⁷ Prema Skoku *tefenarios* je romanskodalmatijski oblik s gubitkom početnoga *an* (NOVAK VIKTOR — SKOK PETAR, *Supetarski kartular*, str. 289 — Zagreb 1952).

⁸ Skok izvodi riječ *vernales* od klasične latinske *hibernale* i drži da označuje zimsku svećeničku mantiju (NOVAK — SKOK, n. dj., str. 290). Međutim, *vernalis* u klasičnoj latinštini znači proljetni (FORCELLINI AEGIDII *Totius latinitatis lexicon* IV, str. 485 — Patavii 1771). Iz toga slijedi, da se zadnja riječ u izražavanju *duo tefenarios nocturnales et alios vernaless* odnosi na antifonarije za proljetno doba.

⁹ KNIEWALD dr DRAGUTIN u Hrvatskoj enciklopediji II, str. 287—288 — Zagreb 1942.

¹⁰ BRAUN JOSEPH, *Liturgisches Handlexikon*, str. 68 — Regensburg 1924 — Skok donosi neobično tumačenje za *collectarium*: knjiga za bilježenje, spremica milostinje (NOVAK — SKOK, n. dj. str. 287).

¹¹ NOVAK VIKTOR, *Scriptura Beneventana*, str. 60—61 — Zagreb 1920.

Luminarium (181) bit će pogrešno mjesto *luminarium*. To je služba večernjih molitava, koja se vrši poslije zapada sunca, kada se upale svijeće. Stoga su se zvale *preces lucernales seu lucernarium* (DC).¹²

Manicale (46), možda je pogrešno mjesto *manuale*.

Manualum (181, 182), obično se zvao *manuale* ili *manualis liber*. U njemu su se nalazili obredi posljednje pomasti, krštenja i neki drugi (DC), te bi odgovarao današnjem ritualu.¹³ Međutim se *manuale* zvala i knjiga, u kojoj su bile razne molitve, muke svetaca i govori (DC).

Mattinale (181), *matutinale* (181) knjiga je, u kojoj je jutarnja crkvena služba za čitavu godinu i oficij Blažene Djevice Marije (DC).

Missales (46), *missalum* (181), *librum missalem* (127), *libri de missa* (182), misna knjiga, koja se razvila iz sakramentara od IX do XIII stoljeća.¹⁴

Libri pro mortuorum (181) isto je što i *mortuarium* ili *necrologium* (DC), u kojemu su označeni dani smrti članova i dobrotvora nekoga samostana zbog godišnjega spomena na dnevnom kapitolu (LThCh).

Omelia (46, 182), *omelia de advento* (181), *omelia quadragesimalo* (181), *omelia post pasceven* (181), *omelia Gregorialis* (181). To su knjige s tumačenjem odlomaka evanđelja, što su se kroz godinu čitali u službi božjoj za bdijenja (DC).

Orationalium (182), *orationalum* (181) isto što i *orationale* ili knjiga, u kojoj su molitve (*orationes*), što se recitiraju i počinju riječju *Oremus* (DC). Drugo je ime ovog sredovječnog priručnika *collectarium*, o kojemu smo već govorili.¹⁵ Takav je i *orationalem de pasca usque in sancti Martini* (181), gdje su bile molitve od Uskrsa do svetkovine sv. Martina.

Ordo de dominicis diebus sive cotidianis secundum ordinem sancti Benedicti (181), benediktinski obredi.

Ordo ad monachum faciendum (181), naši glagoljaši su zvali taj obred *začētie za stavlenie novih' mnih'*.¹⁶

Ordo ad penitentiam dandas (181), *penitentialem* (181), obredna knjiga, u kojoj se nalazi ono, što spada na davanje pokore i odrješivanje pokornika (DC).

Ordo ad visitandum infirmum (181), obred za svečano podjeljivanje sakramenata bolesnicima, jer je *visitatio sollemnis sacramentorum infirmis administratio* (DC).

Passionalem (181), *passionario* (46), *libri passionali* (182), *librum passionum sanctorum* (127). Knjiga koja sadrži živote, što se čitaju na svetkovine pojedinih mučenika, a i drugih svetaca (DC i LThCh).

Libri prophetarum (182), u njima su starozavjetne lekcije iz prorokih knjiga.

¹² *Luminarium* ne može biti crkveno kandilo, kako je Skok držao (NOVAK — SKOK, n. dj., str. 288), jer se taj termin nalazi usred popisa knjiga.

¹³ BRAUN, n. dj., str. 203.

¹⁴ BRAUN, n. dj., str. 221.

¹⁵ BRAUN, n. dj., str. 244.

¹⁶ *Pašmanska regula sv. Benedicta* list LIb (Rukopis u Arhivu Jugoslaven-ske akademije, Ia 74).

Psalterium (127, 182), *psalteria* (46), *psalterius* (181), *salterium* (181). Knjiga, u kojoj su Davidovi psalmi bili poredani biblijskim redom, ali su posebnim znakovima bili obilježeni i razdijeljeni kroz sedmicu za svaki dan i za pojedine svetkovine.¹⁷

Psalterium cum litteris francigenis (181), psaltir pisan franačkim merovinškim¹⁸ ili, vjerojatnije, karolinškim¹⁹ pismom.

Regula (182), *textus regule de generibus vel vita monachorum* (181) odnosi se na regulu sv. Benedikta. U benediktinskim samostanima nalazili su se i regula i martirologij i nekrologij u istom kodeksu, iz kojega se svaki dan čitalo monasima na kapitulu (DC).

Sermocinalis (181) knjiga je govora ili homilija, što su se čitale u crkvenoj službi (DC).

Smaragdus (46) naslov je knjige. Dobila je ime po monahu Smaragdu († 830). On je pisao asketska pravila i razmišljanja o dužnostima monaha (DC).²⁰

Vita patrum (181), *vitae patrum* (181), crkvena knjiga sa životima svetih Otaca, koja se grčki zove *πατερικόν* (DC).

Opis brojnih vrsta knjiga, s kojima su nas upoznali diplomatski izvori stare Hrvatske, pokazao nam je, da su sve one bez iznimke religiozne. Po sadržaju su najviše liturgijske pa homiletske, biblijske, asketske i kanonsko-pravne.

Međutim, dok nam samih pedesetak posljednjih godina narodne samostalnosti otkriva bogatu zbirku kodeksa, čitavo stoljeće neposredno poslije propasti hrvatske države vrlo je siromašno u sačuvanim izvještajima te vrste. Iz dvanaestoga naima stoljeća, premda nam je ono bliže, doznajemo na istom području samo za tri liturgijska priručnika jedne trogirске crkve²¹ i za knjige spomenute u jednom z Zadarskom testamentu.²²

Citiranje Sv. pisma

U mnogo dokumenata namjerimo se na raznovrsne citate. Ponekada se navode juridične norme (102), višekrat se doslovno prenose tuđe izjave (50, 123, 128, 132, 142), dapače se umeću i formalni dijalozi (3, 15, 129, 153), sve to u upravnom govoru. Nas ovdje interesiraju biblijski citati, koji se također susreću nekoliko puta. Otprilike u svakom desetom dokumentu naiđemo na pokoju rečenicu iz Sv. pisma.

Sv. pismo navodi se redovito u dispozitivnom dijelu isprave, da bi se zastrašili prekršitelji određene obaveze ili ohrabрили njezini savjesni izvršitelji, da bi se opravdalo stvaranje pravnoga akta, da bi se utvrdila

¹⁷ KNIEWALD, n. mj.

¹⁸ NOVAK — SKOK, n. dj., str. 38.

¹⁹ STIPIŠIĆ JAKOV, »Lingua francigena« u kulturnoj sferi našeg srednjeg vijeka (Mogućnosti 1967, br. 1—2, str. 166—167 — Split).

²⁰ RAČKI, *Nutarnje stanje*... (Rad Jugosl. akad. CXV, str. 56).

²¹ SMIČIKLAS, n. dj. II, str. 239.

²² SMIČIKLAS, n. dj. II, str. 282.

ispravnost donesene odluke ili dokazala jurisdikcija naredbodavca, da bi se zazvao blagoslov na svoje i, napokon, da bi se pokazala božja dobrota ili moralna visina nekog božjeg ugodnika. Ukratko, vjerovalo se, da »*scriptura divinitus inspirata utilis est ad docendum, ad arguendum, ad corripiendum, ad erudiendum in iustitia.*«¹

U najstarijem hrvatskom diplomatskom spomeniku knez Trpimir osniva kneževsku zadužbinu u Rižinicama i potvrđuje splitskoj crkvi darovanje svojega prethodnika Mislava. Pri kraju povelje, kako smo već vidjeli, Trpimir se prijeti nizom teških duhovnih kazni onome, koji bi pokušao nešto od darovanoga oteti ili oduzeti. Zadnja od tih kazni, što ih je oblikovao i nabrojio knežev kapelan i pisar Martin, glasi: neka bude bačen u pakao, *ubi ignis nunquam extinguitur et vermes impiorum non moriuntur* (5), ili, prema varijanti u najstarijem prijepisu, *ubi ignis non extinguitur et vermis impiorum non moritur*.² Ovdje su se htjele primijeniti riječi, što ih je Spasitelj tri puta ponovio u nagovoru o izbjegavanju sablazni, koja vodi ljude u pakao, *ubi vermis eorum non moritur et ignis non extinguitur*.³ Sam pak Spasitelj poslužio se Izajjinim proročanstvom, u kojemu se nalazi i ovaj pasus: i motrit će mrtva tjelesa onih ljudi, koji me uvrijediše, jer »*vermis eorum non morietur, et ignis eorum non extinguetur*«. ⁴ Kako se vidi, Trpimirov kapelan je izmijenio redosljed obiju polovica citiranoga teksta, a u jednoj od njih i gramatički broj. Nadalje, mjesto *eorum* napisao je *impiorum*. Vjerojatno je time htio istaknuti, da će se protivnici darovnice smatrati bezbožnicima ili zlikovcima.

Trpimirovu ispravu potvrdio je njegov sin Mutimir poveljom iz 892. godine, koju je također zaključio sankcijama, ali kako ih je nanizao njegov kapelan i pisar Firmin. Zadnje u nizu tih prokletstava jednako je Trpimirovoj završnoj kletvi, iako u nešto izmijenjenom obliku, tj.: neka prekršitelj dospije u pakao, »*ubi ignis non extinguitur et vermes non moriuntur*« (14—15). I u ovoj kletvi je *vermes* mjesto *vermis*, ali u njoj nema riječi *impiorum*, što ju je bio umetnuo Trpimirov kapelan Martin.

Monasi Sv. Krševana sastavili su 1056. godine zajedno sa zadarskim građanima spomenspis, kako su se zadarski ribari povodom nalaza izgubljenoga tijela sv. Krševana obavezali, da će davati njegovu samostanu od ulovljenih riba svaki put onoliko, koliko bude iznosio dio jednoga ribarskog druga. Tom prilikom zadarski biskup Andrija htio je ribarima jasnije ucijepiti u pamet načelo, kako čovjeku nije dozvoljeno opozvati, što je jedanput Bogu obećao, pa je u tu svrhu naveo iz razgovora Isusova s carinikom Zahejem ovaj dio: *Zacheus dixit ad Dominum: domine, ecce dimidium bonorum meorum do pauperibus, et si quid aliquid defraudavero, reddo quadruplum* (49—50). Taj stavak uzet je iz Lukina evanđelja, ali on u Vulgatinu prijevodu glasi ovako: *Zacheus dixit ad Do-*

¹ II TIM III, 15.

² BARADA u n. dj., str. 47; KATIĆ LOVRE, *Prijepisi dviju najstarijih povelja iz hrvatske povijesti* (Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LI, str. 109 — Split 1940).

³ MARC., IX, 43, 45, 47.

⁴ IS., LXVI, 24.

*minum: Ecce dimidium bonorum meorum, Domine, do pauperibus, et si quid aliquem defraudavi, reddo quadruplum.*⁵ Monasi su mjesto prošloga (*defraudavi*) stavili buduće (*defraudavero*) vrijeme, možda zbog prijetnje budućim prekršiteljima. *Si quid aliquid* sigurno je pisarova ili prepisivačeva pogreška mjesto *si quid aliquem*.

Rapski biskup Drago, skupa s klerom i pukom, darovao je 1059. godine novom samostanu Sv. Petra, koji se onda osnivao na otoku Rabu, beneficij i crkvu Sv. Ciprijana na istom otoku. U ispravi, kojom biskup potvrđuje navedeni dar, zauvijek ekskomunicira svakoga, tko bi se usprotivio spomenutom poklonu. Neka takav čovjek na sudnjem danu s ostalim bezbožnicima zasluži čuti Kristovu osudu: *ite, maledicti*. S druge strane blagoslivlja sve, koji budu branili i pomagali njegovu darovnu odluku. Neka ovi s pravednicima zasluže čuti slatki Kristov poziv: *venite, benedicti* (56—58). Oba kratka citata uzeta su iz Matejeva opisa općega suda, samo što prvi prema Vulgati glasi: *Discedite a me, maledicti*.⁶

Splitski nadbiskup Lovre Dalmatinac u arengi dokumenta, što na čelu nosi 1069. godinu, kaže, da se poplašio od onoga, za što će na budućem sudu odgovarati prema riječima Sv. pisma (*dicente scriptura*): *cui plus committitur, plus ab eo exigitur* (76). Zbog toga, u brizi za duhovne potrebe pojedinih staleža svojega stada, odlučio je za žene osnovati u Splitu luku savršenoga spasa, tj. samostan Sv. Benedikta. Spomenuti citat naveo je Lovre tačno iz Regule sv. Benedikta,⁷ jer ju je kao benediktinac dobro poznao. Sveti pak Benedikt donio ga je po smislu iz Lukina evanđelja, i to iz pouke, gdje Isus govori o obračunu, što će ga gospodar tražiti od upravitelja, kojemu je povjerio brigu za svoju obitelj. Prema Vulgati Spasitelj je rekao: *Omni autem, cui multum datum est, multum quaeretur ab eo: et cui commendaverunt multum, plus petent ab eo*.⁸

Hrvatski plemić Radovan obdario je 1070. godine samostan Sv. Krševana zemljama. Svećenik i monah Adam, koji je zamoljen o tome napisao ispravu, završava je prijetnjom: ako bi tko htio krivotvoriti ovu kartu neka upade u srdžbu višnjega božanstva i doživi sudbinu onih, koji su rekli Gospodinu Bogu: *recede a nobis* (80). Istim riječima prokeltstva završio je i drugu ispravu, koju je o istom poslu napisao nakon potvrde kralja Petra Krešimira (83). Citirane riječi uzete su oba puta iz onoga mjesta u knjizi Jobovoj, gdje se opisuje, kako bezbožnici, koji su rekli Bogu: *recede a nobis*, poslije ovozemnoga uživanja u jedan čas ili izenada padaju u propast.⁹

Zadarski biskup Stjepan oduzeo je samostanu Sv. Krševana celu Sv. Ivana na otoku Pašmanu, što je istom samostanu bila poklonjena od Grubine. Protiv biskupovih makinacija, rješavajući tužbu svetokrševanskoga opata Petra, ustao je 1075. godine Gerard, poslanik pape Grgura VII na splitskoj sinodi, i odvažno, prema riječima Sv. pisma (*ut scriptura testatur*): *iustus confidit ut leo*, ponovno je uveo spomenutoga opata u

⁵ LUC., XIX, 8.

⁶ MAT., XXV, 41.

⁷ *Regula S. Benedicti abbatis* c. II.

⁸ LUC., XII, 48.

⁹ JOB, XXI, 14.

posjed one cele (99). U knjizi Priča mudrac uči, da bezbožnik bježi i onda, kada ga nitko ne progoni, *iustus autem quasi leo confidens* nimalo se neće bojati.¹⁰

Pismo, kojim je biogradski biskup Prestancije ustupio mjesnom samostanu Sv. Ivana Krstitelja 1076. godine crkvu Sv. Kuzme i Damjana, počinje riječima: *In nomine patris et filii et spiritus sancti* (107). Iste riječi stavili su kao invokaciju na čelo svojih povelja knezovi Trpimir i Mutimir (3, 14). Uzete su iz oprosnoga govora Isusova, u kojemu je Spasitelj naredio svojim učenicima neka krste sve narode *in nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti*.¹¹

Kralj Stjepan II izdao je 1089. godine darovnicu, kojom samostanu Sv. Stjepana blizu Splita poklanja kraljevsku zemlju Radunu. U toj darovnici kralj naglašuje, kako se ono, što se daje zbog božje ljubavi, pretvara u bolje prema riječima apostola: *seminatur in corruptione, surget in incorruptione; seminatur in ignobilitate, surget in gloria; seminatur corpus animale, surget corpus spirituale* (150), dok psalmist pjeva: *qui seminat in lacrymis, in gaudio metet* (150). Prvi navedeni citat je prepisan iz Vulgate,¹² dok je drugi pretvoren u singular. U Vulgati naime stoji: *qui seminant in lacrymis, in exultatione metent*.¹³

Zadarski prior Drago ustupio je 1096. godine samostanu Sv. Krševana stara *servitia* u soli i ribi, što su ih zadarski priori primali od stanovnika na otoku Vrgadi. U arengi isprave o tom poslu prior tvrdi, da je očevidno, kako je ljudima probitačnije, ako pomažu slugama božjim negoli ako se nekorisno muče oko svjetovnih stvari, jer *mundus transit et concupiscencia eius*. Pošto je priorovu ispravu pročitao arhidakon Majo poslije evandelja preko mise na blagdan sv. Krševana, *ab omni populo acclamatum est : fiat, fiat* (175). Prvi navod nalazi se u prvoj poslanici sv. Ivana Apostola,¹⁴ a drugi u Juditinoj knjizi, gdje se pripovijeda, kako su poslije pobjede nad Holofernom veliki svećenik i židovski puk klicali blagoslove Juditi, *et dixit omnis populus: fiat, fiat*.¹⁵

Splitski pak prior Petar u oporuci, koju mu je napisao svećenik Andrija vjerojatno koncem XI stoljeća, zavješta crkvi Sv. Ivana na Braču nešto zemlje i naređuje izvršiteljima oporuke, neka u tu crkvu namjeste redovnika (*servum Dei*). Nadalje, nad svoje sinove zazivlje *benedictionem de rore celi et de pinguedine terre habundantiam* (B). Ovdje je nad djecu priora Petra primijenjen blagoslov; što ga je patrijarh Izak upravio svojemu sinu Ezau riječima: *In pinguedine terrae, et in rore caeli desuper erit benedictio tua*.¹⁶ Ni u ovom citatu ne slaže se red dijelova rečenice na Petrovoj oporuci s onim u Vulgati, u kojoj osim toga nema riječi *habundantiam*.

Nabrajanje citata iz Sv. pisma završujemo zaključcima splitskoga crkvenoga sabora iz 925. godine, gdje su Isusove riječi: *ubi fuerit corpus,*

¹⁰ PROV., XXVIII, 1.

¹¹ MAT., XXVIII, 19.

¹² I COR., XV, 42—43.

¹³ PSAL., CXXV, 5.

¹⁴ I JO., II, 17.

¹⁵ JUDITH, XV, 12.

¹⁶ GEN., XXVII, 39.

illic congregabuntur et aquilae primijenjene na tijelo sv. Duje, koji je po mišljenju sabora bio prvi solinski biskup i učenik sv. Petra Apostola. Time je sabor htio utvrditi primatsku i metropolitansku vlast splitske crkve kao nasljednice solinske. Sv. Duje naime počiva u splitskoj katedrali, pa se samo oko njegova tijela i oko splitskoga metropolita, nasljednika sv. Duje, mogu sakupiti hrvatski i dalmatinski biskupi na pokrajinski sabor (190—191). Spasitelj je spomenute riječi, prema Vulgati: *ubicumque fuerit corpus, illic (ili illuc) congregabuntur et aquilae* izgovorio, kada je naviještao i opisivao svoj drugi dolazak na ovaj svijet povodom posljednjega suda.¹⁷

Stari hrvatski skriptori, kancelari, vladarski kapelani i drugi sastavljači isprava navodili su iz Sv. pisma osim formalnih citata i neke polatinjene židovske, aramejske i grčke pojmove. Takvi su: *amen* kao završna želja (*adprecatio*) iza komplecione formule (19, 38, 48, 74, 108) ili kao dodatak invokaciji (144, B);¹⁸ *anathema* kao elemenat imprekativne formule (4, 58, 75, 79, 156, 160, A);¹⁹ *antichristus* (73);²⁰ *apostata* u značenju anđela odmetnika (42);²¹ *gehenna barathri* ili *gehennae barathrum* u značenju paklenoga ždrijela (5, 15, 19);²² *maranatha* u značenju božjega suda kao elemenat imprekativne formule skupa s riječju *anathema* (4, A) ili bez nje (15, 22, 46).²³

Isto vrijedi i za biblijska osobna imena: *Abraham* (128, 131), *Abyron* (15, 64), *Adam* (34, 63, 74, 80, 83, 84, 86, 91, 93, 96), *Dathan* (15, 64), *Moyses* (119—120), *Naaman Syrus* (15, 19, 64), *Ysac* (138). Sva ta imena su iz Staroga zavjeta, dok ona iz Novoga zavjeta ne treba pomence spominjati, jer se vrlo često susreću.

S posebnim nastojanjem dali bi se navesti brojni izrazi i misli, koji podsjećaju na Sv. pismo, a bili su upotrijebljeni u ispravama na starom hrvatskom području. Evo ih nekoliko: *incertus de die novissimo, et hora, qua nesciat homo* (3);²⁴ *laudantes et glorificantes deum, et ruentes proni in terram* (49);²⁵ *deglutiat eos terra sicut Dathan et Abiron* (15, 64);²⁶ *inextinguibilis flammae incendio crucietur* (75);²⁷ *in nomine domini nostri Jesu Christi* (78);²⁸ *deus sua misericordia nos visitavit* (89);²⁹ *in nomine dei aeterni* (100, 101, 120);³⁰ *pinnaculum templi* (125);³¹ *cum scriptum sit, quod imperia et regna hujus mundi consumentur eo modo, quo fumus*

¹⁷ MAT XXIV, 28; LUC XVII, 37.

¹⁸ DEUT XXVII, 15—26; MAT VI, 13.

¹⁹ DEUT VII, 26...; ROM IX, 3...

²⁰ I JO II, 22...

²¹ PROV VI, 12.

²² MAT V, 22...; JUDIC V, 15.

²³ I COR XVI, 22.

²⁴ MAT XXIV, 44, 50.

²⁵ LEVIT IX, 24...

²⁶ NUM XVI, 32; PSAL CV, 17.

²⁷ MARC IX, 42, 44...

²⁸ COL III, 17...

²⁹ LUC I, 68...

³⁰ PSAL XIX, 6...

³¹ MAT IV, 5.

in auras evanescit (149—150);³² *viduas, quas laudat apostolus Paulus* (156).³³

Navedeni slučajevi nam pokazuju, da se Sv. pismo citiralo i u javno-pravnim i u privatnopravnim ispravama. Citirali su ga od svjetovnjaka: vladajući knezovi, kraljevi, gradske oblasti i skupovi građana; od duhovnih ustanova: papinski poslanici, pokrajinski sabori, splitski metropolit, drugi biskupi i monaške zajednice. Pri tom poslu redovito smo susretali službene, ali koji put i privatne osobe. Navode je, razumije se, u ime svih ovdje pobrojanih izdavača isprava umetao i stilizirao skriptor, koji je sastavljao dokumente prema određenim ili navikom razvijenim propisima.

Pozivalo se na Sv. pismo i Staroga i Novoga zavjeta, ali radije na knjige Novoga zavjeta. Iz Staroga zavjeta citirale su se i povijesne i poučne i proročke, ali najviše poučne knjige. Iz Novoga zavjeta citirala su se evanđelja i poslanice. Tako često i raznovrsno pozivanje na Sv. pismo te vješto i umjesno njegovo primjenjivanje dokazuju ne samo, da je Biblija uživala neprijeporni auktoritet, nego i to, da su se marljivo proučavali svi njezini dijelovi. Tako npr. svetokrševanski opat Trason u Zadru ispovijeda, da je sastavio neki poslovni dokument za svoj samostan *sacra scriptura perscrutando* (41).

Kako smo konstatirali uspoređivanjem upotrijebljenih navoda, citati se uvijek ne slažu s Vulgatinim tekstom. Bilo bi interesantno utvrditi, da li je citator u slučajevima neslaganja s Vulgatom odnosi pasus naveo iz pameti ili prema nekom latinskom prijevodu različitom od Vulgate.

Citiralo se Sv. pismo u svim razdobljima hrvatske samostalnosti, i u devetom i desetom i jedanaestom stoljeću. Prestankom pak hrvatske zasebne države gotovo prestaje kod nas običaj citiranja Sv. pisma u službenim ispravama. Kroz čitavo naime dvanaesto stoljeće susreće se (koliko je meni poznato) samo jedan takav citat.³⁴ To isto vrijedi i za prve decenije trinaestoga stoljeća.³⁵ Kasnijim spomenicima nisam se mogao baviti, jer se broj dokumenata naglo povećava, a doba njihova postanka daleko je već odmaklo od vremenskoga okvira ove radnje.

Ivan Ostojić

³² PSAL CI, 4...

³³ I TIM V, 3...

³⁴ SMIČIKLAS, n. dj. II, str. 187 i 282 (god. 1183. i 1196. citira se isto mjesto u dvjema zadarskim testamentima).

³⁵ SMIČIKLAS, n. dj. III, str. 301 (god. 1228. u pismu trogirskoga biskupa Treguana splitskom nadbiskupu Guncelu).